

Владислав Миланов

СРЕДСТВА ЗА ВЪВЕЖДАНЕ НА ПРЯКА РЕЧ В РОМАНА "СНАХА" НА ГЕОРГИ КАРАСЛАВОВ

Речта на персонажа в художествената литература може да придобие формата на пряка, непряка (косвена) и полупряка реч. Между тези три вида съществува както различие, така и известна близост. Различието главно се свежда до това, как и в какъв вид се предава чуждата реч. Ако тя е предадена дословно и е съпроводена от авторски думи, приема вид на пряка реч, а ако чуждата реч е предадена само по смисъл и образува заедно с авторските думи сложно съставно изречение, приема вид на косвена реч. Полупряката реч най-често представя вътрешен монолог или диалог, вътрешна реч със специфични смислови и експресивни особености. Общото между тези три форми на представяне на чужда реч е самият факт, че те и трите служат за предаване на чужда реч, но по различен начин. Трябва също да се има предвид, че пряката реч предава не само изказани мисли, а може да предава и неизказани, което още повече я приближава до полупряката и косвената, например: "Какво ли ще е, ако ида и се предам самичък? — попита си изведнъж Юрталана" (с. 204)¹, но:

Юрталана се попита изведнъж какво ли ще е, ако иде и се предаде самичък.

Едно от условията, което ни дава право да говорим за наличие на пряка реч, са въвеждащите думи на автора. Ако те отсъстват, тогава говорим само за чужда реч, но не и за пряка реч².

Средствата за въвеждане на пряката реч в повествуването са така наречените авторски думи или авторова реч, която придружава пряката реч. Задачата на тези средства е да отбележат самия факт на речта и да посочат на кого принадлежи тя.

Обикновено въвеждащите думи представляват двусъставно изречение, при което глаголът-сказуемо отбелязва факта на речта като реалност, а подлогът показва на кого принадлежи тя, например: — Абе женска работа, какво ще ми разправя! — **намеси се помирително Юрталана** (с. 173).

Анализирайки глаголите в романа, служещи за въвеждане на пряката реч, можем да ги обособим в няколко групи по своите общи лексикални значения³.

1.1. Най-значителна е групата на глаголите, означаващи в най-общ смисъл реч. В ядрото на тази група влизат глаголи с общо лексикално значение за речева дейност, които имат най-голяма честота на употреба. В нея най-често срещани са глаголите: *река, кажа, думам, подмятам, отвърждам, ругая* и техни синоними, например:

— Гостенин, чуждо куче! — **казваше той**. Хем го храниш, хем те лае. (с. 78)

— Дай да се хвана за тебе! — **рече** най-сетне **тя** малко троснато. — Не виждаш ли, че ще падне. (с. 94)

1.2. На второ място е групата на глаголите за мисловна дейност. По семантика тази група е най-близо до групата на глаголите за говорене. В нея най-употребявани са глаголните лексеми: *мисля си, минава ми през ума, досещам се* и др., например:

— Да се свърши по-скоро! — **мислеха си** и двамата. (с. 49)

— Ето — **мислеше си** той, — ако адвокатите не бяха измислили тия закони, щяха да ме повикат... (с. 54)

1.3. Интерес представлява и групата на глаголите, означаващи реч или мисъл и едновременно с това съдържащи допълнителна отсянка за маниера на говорене. В тази група се срещат глаголи като:

а) *измърморя, изломотя, отсичам* и други за означаване на темпа на речта, например:

— Амче, слава богу! — **измърмори** Юрталана със засъхнало гърло. (с. 149)

б) *съскам, гълча, стена, хлипам, рева* и др. за означаване на окраската на звучене, например:

– Викай го, след като го уби! – *изхлипа* Севда. (с. 180)

– Ами като си виждал, че не ти е добре, да беше си лежал в къщи! – гълчеше го той внимателно. (с. 146)

– Няма да станеш човек! – *изрева* Юрталана и дигна юбруци над главата му.

в) *викам, рева, подвиквам, крещя, процеждам (през зъби), сопвам се, карам се* и др. за означаване силата на звучене, например:

– Ка щяла да не идеш ма, щерко! – *викаше* тя срещу нея. (с. 175)

– Ти за чуждите не бери грижа! – *кресна* той и се приповдигна заканително на лакът. (с. 8)

г) *заеквам, сдъквам, натъртвам, смънквам, свивам* (за устни), *пламвам, фъфля* и други за означаване начина на произнасяне, например:

– Все в къщи... не може... *изломоти* тя. (с. 167)

– Рекох... - *заекна* Казълбаша – днес съм по-слободен... та рекох да дигна багажа на Севда... (с. 171)

1.4. В отделна група можем да обособим глаголите, означаващи въпрос. Пряката реч, въведена от такива глаголи, има форма на въпросително изречение, например:

– Тука ли е? – *попита* го Юрталана тихо и покорно. (с. 149)

1.5. Интерес представлява и една друга група глаголи, лието лексикално значение означава начало, продължителност или край на речта или мисълта. Те (глаголите – В. М.) се съотнасят към глаголната група за говорене, характеризирайки протичането на процеса говорене. Макар и да се срещат значително рядко, те са част от вербалната система, чрез която се въвежда пряката реч в романа “Снаха”. Такива са глаголите: *започвам, продължавам, повтарям, допълвам* и др., например:

– Може в някое кафене да е... в някоя гостилница – *попълни* уверено Юрталана. (с. 59)

Вербалните средства от описаните дотук групи (група на глаголите за говорене и група на глаголите за мисловна дейност) са близки помежду си в начина, по който въвеждат

чуждата реч. “Тази близост произтича от един общ семантичен признак, който се проявява при употребата им в посочената синтактична функция – всички глаголи означават реч, произнесена или неизказана. Различието между тях се поражда от това, че действащото лице е поставено в положението на говорещо, мислещо или слушащо”⁴.

1.6. В романа “Снаха” Георги Караславов използва и глаголи за въвеждане, свързани с душевното състояние на художествения персонаж, неговите преживявания и усещания. Тези глаголи могат да бъдат разпределени по своите най-общи семантични признаци в следните подполюта:

1.6.1. Глаголи за изразяване на преживяното чувство, например: *пламтя, ядосвам се, усмихвам се, разсърдя се* и др.

– Стойко е – *пламна* Севда. (с. 18)

– Ти може да не си вечерял – *усмихваше се* Казъл-башката, – на рекох да стъкмя каквото господ дал... (с. 21)

1.6.2. Глаголи, означаващи начина на изразяване на преживяното чувство: *пъшкам, отдъхвам, кряскам, тревожа се, изрева, изплача, дера се, побледнявам, скърцам (със зъби)* и други, например:

– Господи! – *стенеше* той безгласно. – Виж какво ми се струпа на главата. (с. 50)

– Ох! – *въздъхна* Юрталанката. – Сама жена, сватя, за какво по-напред?... (с. 67)

– Не е хубаво... затова... пък и тогава още не знаех... дали ще вземеш... – *смънка* той забъркан и смутен.

1.7. Глаголите за речеви и мисловни прояви в художественото пространство на текста често са придружени от други глаголи, които изразяват движения, външно поведение на героя, отношение към събеседника. Такива са глаголите: *заклатя, въртя, вдигам* (за глава), *спирам се, извързвам се, скачам, надигам се, навеждам се, дръпвам се, поклащам се* и др., напр.:

– Сега, мами, сега! – *клатеше глава* Юрталанката. (с. 8)

– Те са! – *скочи* Юрталана и *изтърча*, та ги посрещна. Отрязахте ли ги? – *дръпна* той Стойка за ръкава, преди още той да беше разпрегнал воловете. (с. 8)

Освен отделния глагол-сказуемо главна част във въвеж-

дащите думи може да бъде и някакво словосъчетание. Глаголът в авторските думи може да бъде придружен от дума, показваща обстоятелствата, при които се извършва действието, т. е. наречие, причастие, съществително име и др. В романа "Снаха" Г. Караславов често употребява такива словосъчетания за въвеждане. Използвайки умело този материал, авторът цели постигането на по-голямо богатство, точност и пълнота на израза.

Анализирайки по-подробно посочените по-горе случаи със словосъчетания, ще бъде уместно да ги разпределят в следните групи:

1. Съчетание от глагол и наречие – то е най-често срещано в произведението. На първо място може да бъде обособена групата наречие и глагол, означаващ реч или мисъл в най-общ вид, например:

– Че то мен там и младостта ми остана, ама признава ли ти някой – **рече развълнувано** Севда. (с. 182)

– Не може, щерко, не може – **казваше наставнически** и гордо старата. (с. 127)

Не по-малка е групата и на наречието, съчетано с глаголи за движение, чрез които се изразява и нейният маниер-реакция на говорещото лице и отношение към събеседника, например:

– Не е така! – **възпротиви се** Юрталана **горещо**. (с. 183)

Значително по-малко са глаголите за въвеждане, означаващи начало, продължителност или край на речта, или пък въпрос, поради което те се срещат рядко в съчетания, напр.:

– А за Карагъзовата градина, каквото съм казал, това си е – Стоичковият дял си остава на тебе – **заклучи тържествено** Юрталана и я погледна изпитателно. (с. 183)

Най-често срещани наречия в съчетание с въвеждащ глагол са тези, получени от прилагателни имена като: *тихо, високо, бързо, остро, хитро, плахо, нежно, смело, уверено, злобно, рязко, мрачно, уплашено* и други със значение преди всичко за начин, причина и цел.

Често използван от автора похват е въвеждащите думи да съдържат два и повече глагола. Най-много са съчетанията, съдържащи глаголи за реч и мисъл. В тях обикновено първият

глагол е с конкретно значение за реч, а вторият в повечето случаи означава действие, извършено непосредствено след действието на първия глагол, например:

— Три пъти на ден по една супена лъжица след ядене — **рече той и го потупа по рамото.** (с. 136)

В повечето случаи вторият глагол означава самостоятелно действие и не се намира в тясна смислова връзка с основния въвеждащ глагол, но има и случаи, при които връзката между тях е много тясна и основният глагол предполага наличието на другия или на другите глаголи, например:

— Лошо е, ако го намерят в моята нива! — **досети се Юрталана и се върна назад...** (с. 38)

Има случаи, когато вторият глагол се обуславя от глагола на пряката реч, например:

— Слушай, Гане! — **извика повелително Делчо и всички в кръчмарницата наостриха уши.** (с. 71)

В романа “Снаха” авторът нито един път не е използвал фразеологични словосъчетания за въвеждане на пряка реч. Макар и рядко, този похват е използван от други автори с цел да бъде постигнат специфичен стилистичен оттенък, например:

“... Има ли значение животът и бъдещето на моята сестра за човек, който е готов да приеме това? — **натрапчиво се въртеше в ума му** (Ем. Станев, “Иван Кондарев”, Т.2, с. 270).

Освен службата на авторските думи като средства за въвеждане, т. е. за отбелязване на самия факт на речта, те изпълняват в редица други функции от стилистична гледна точка. Авторските думи нямат само техническа служба в състава на сложното синтактично цяло, а могат със съдържанието си да разкриват характера на персонажа, неговите чувства, настроения и т. н. За разлика от видовете сложни изречения, сложната синтактична конструкция, включваща в състава си пряка реч, преобразува своите качествени особености, които вече намират стилистично проявление.

За да разгледаме различните стилистични функции на авторските думи и за да могат тези функции да изпъкнат ясно, за изходно положение трябва да вземем такава функция, която условно можем да наречем стилистически неутрална.

Тази функция се проявява, когато авторовите думи се явяват в своето главно предназначение — да отбележат факта на речта и да дадат указание за нейната принадлежност, например:

— Кажи какво искаш? — **рече** решително **той** и се вторачи в нея.

— Харни са, всички са харни — **отвърна Иван** и се обърна към брата си: — Е, какво правиш ти, Тошо, никак не се виждаш. (с. 206)

В тези и други подобни случаи, които в романа са около половината от общия брой, авторовите думи показват лицето, на което принадлежи пряката реч, а въвеждащото пряката реч сказуемо се изразява с общоупотребими глаголи, изразяващи реч или мисъл.

Освен тези глаголи има и много други, които също служат за въвеждане на пряката реч, без да имат смисъла на горните и имащи допълнителни отсенки, но изпълняващи тяхната функция. Тези глаголи са синонимични на общоупотребимите, като: *викам, добавям, гълча, продължа, стена* и др. Допълнителните значения на тези глаголи не предизвикват усложнения в синтактичните функции на авторските думи.

“Обаче тези допълнителни оттенъци в значението не предизвикват усложнения в стилистическата функция на авторските думи, такива глаголи са призвани основно само да въвеждат пряката реч. Следователно те са синонимични с глаголите от типа говоря, казвам, при това тяхната синонимичност с дадените значения се проявява само в пределите на авторските думи.”⁵

Тези средства за въвеждане не изпълняват специална стилистична задача в дадена сложна конструкция, но тяхното разнообразие служи за избягване на честите повторения.

2.1. Много често обаче авторовите думи, които въвеждат пряката реч и дават указание за нейната принадлежност, изпълняват специална задача — да се направи характеристика на героя, да се покаже неговото вътрешно състояние, емоционалната му нагласа. Пряката реч постига целите си тогава, когато авторът използва така наречената речева характеристика или словесен костюм, т. е., когато героят говори с думи и изрази, характерни за средата, към която принадлежи⁶.

Речевата характеристика на героя се явява едно от средствата за създаване на богат и пълнокръвен образ. Ролята на авторските думи в създаване на речева характеристика се състои в това, че авторът, възпроизвеждайки неговата реч, подчертава една или друга нейна особеност, показва речевия маниер на героя, а с това и черти от неговия характер, на пример:

— Няма да станеш човек! — **изрева Юрталана** и дигна юмруци над главата му. (с. 145)

— Нека чуе! — **дереше се Юрталана**. (с. 161)

Чрез умело подбрани от синонимичния ред глаголи авторът е в състояние да предизвика почти зрително и слухово усещане у четящия, да даде пълна представа за емоционалното състояние на своя герой, за неговия нрав и темперамент. Важно условие за успешното решаване на тази задача е стилистическият облик на тези глаголи да бъде в хармония със съдържанието и интонацията на пряката реч.

Както казахме в началото, въвеждащо средство може да бъде не само отделният глагол-сказуемо, а и цяло словосъчетание. Освен в основната си функция, тези съчетания също служат за характеристика на говорещото лице. Много добре за тази цел служат, а и авторът сполучливо използва, съчетанията от глагол и наречие (най-често срещаната конструкция), например:

— Ставай, разбойнико, да те науча аз как се бере чужда царевица! — **кресна строго Юрталана** и го обърна. (с. 36)

— Ще я свършим — **отговори лениво и безучастно Стойко**. (с. 24)

При това изразителността на авторските думи се увеличава дори в случаите, когато сказуемото е изразено със стилистично неутрален глагол, като: *рече, помисли, каза* и др. Това засилва речевата характеристика и по своеобразен начин допринася за цялостното възприемане на художествения персонаж.

В конструкция с пряка реч авторските думи могат успешно да се използват и като средство на хумора и сатирата, стига авторът да съумее да създаде необходимия за това контраст между смисъла, стилистичния облик и интонацията на

пряката реч, от една страна, и въвеждащите думи, от друга. Когато се наруши логико-стилистическата характеристика между тях, те придават хумористичен ефект на конструкцията.

БЕЛЕЖКИ

¹ Примерите са по Избрани произведения, Т. 5. С., 1975.

² К. Попов. Синтаксис. С., 1957, с. 334.

³ Й. Трир — немски лингвист — ги разпределя в семантични полета (теория на семантичното поле). Й. Маринова ги разпределя в лексико-семантични класове. Тук авторът приема класификацията на Й. Маринова. Вж. Й. Маринова — Глаголи за въвеждане на пряката реч в съвременния български език 1974 г. Трудове на ВТУ “Кирил и Методий”, Т. 10., кн. 1. С., с. 142–164.

⁴ Пак там, с. 155.

⁵ Н. Ф. Шумилов. Стилистические функции авторских слов в конструкциях с прямой речю. — Русский язык в школе, № 2, 1959.

⁶ М. Янакиев., Д. Иванов. — Стилистика на българския език — помагало за ученици. С., 1972, с. 90.